

Valentína Šut'áková, Janka Ferencová

MULTIKULTÚRNA VÝCHOVA AKO SÚČASŤ VÝCHOVY K HODNOTÁM DEMOKRATICKÉHO OBČIANSTVA V ŠKOLE

MULTICULTURAL EDUCATION AS A PART OF EDUCATION FOR DEMOCRATIC CITIZENSHIP VALUES IN SCHOOL

Abstract

The issue of values is still the hot topic of various sciences. Pedagogy, like other social sciences deals with different values, specifically addressing their relationship to education. In contemporary society the more that we often meet with the notion of crisis of values. In this paper we focus on the area values of democratic citizenship, which is possible to develop by a child already using diverse educational actors, processes, strategies, resources. One of the most important and overriding factors is undoubtedly the family, but also the school. The importance of this group of values is due to the nature of contemporary society, its needs and the needs of every individual who wants to succeed as a citizen of a democratic society. The aim of this paper is to indicate and emphasize the need to develop a holistic personality through school education, to emphasize educational, but also formative role of the school. In our contribution we focus on the values of democratic citizenship and the role of multicultural education in their development. In accordance with the intention of the contribution the content line runs through the definitions of value, value system, value orientation, a brief description of types of values, through closer characteristic values of democratic citizenship, an indication of possible schools for their formation through multicultural education and closer characteristics of this cross-cutting theme, the nature, objectives and means of achieving them. Although the possibility of schools in promoting the values of democratic citizenship much more diverse, we focused on the area of multicultural education, the importance of which grows mainly in connection with the hybridization of different cultures in today's global society and the need to know and respect the different culture and to know, respect and know to vindicate own culture.

Key words: Value, Value system, The value orientation, The values of democratic citizenship, Values education, Multicultural Education.

Abstrakt

Problematika hodnôt je a bude stále aktuálnou témou rôznych vied. Pedagogika, podobne ako ďalšie spoločenské náuky, sa zaoberá rozličnými hodnotami, špecificky rieši ich vzťah k výchove, ktorá je základným predmetom jej skúmania. V súčasnej spoločnosti o to viac, že sa často stretávame s pojmom kríza hodnôt. Pedagogika nazerá na hodnoty predovšetkým ako na cieľové kategórie výchovy a vzdelávania. V príspevku sa zameriavame na oblasť hodnôt demokratického občianstva, ktoré je možné a žiaduce rozvíjať už u dieťaťa využitím najrozmanitejších výchovných činiteľov,

postupov, stratégií, prostriedkov. Jedným z najvýznamnejších a prvoradých činiteľov je nepochybne rodina, no významným cieľavedomým, zámerným charakterom pôsobenia sa na rozvíjanie hodnôt demokratického občianstva podieľa aj škola. Význam tejto skupiny hodnôt je daný charakterom súčasnej spoločnosti, jej potrebami a potrebami každého jedinca, ktorý chce obstáť ako občan demokratickej spoločnosti. Cieľom príspevku je naznačiť a zdôrazniť potrebu rozvíjať celistvú osobnosť prostredníctvom školskej edukácie, zdôrazniť nielen vzdelávaciu, ale aj výchovnú a formatívnu funkciu školy. V našom príspevku sa zameriavame na hodnoty demokratického občianstva a úlohu multikultúrnej výchovy pri ich rozvíjaní. V súlade so zámerom príspevku sa jeho obsahová línia ťahne cez vymedzenie pojmov hodnota, hodnotový systém, hodnotová orientácia, stručnú charakteristiku druhov hodnôt vychádzajúc z dimenzií utvárania osobnosti človeka, cez bližšiu charakteristiku hodnôt demokratického občianstva, naznačenie možností školy pri ich formovaní prostredníctvom multikultúrnej výchovy a bližšiu charakteristiku tejto prierezovej témy, jej podstaty, cieľov a prostriedkov ich dosahovania. Aj keď sú možnosti školy pri rozvíjaní hodnôt demokratického občianstva oveľa rôznorodejšie, zamerali sme sa na oblasť multikultúrnej výchovy, ktorej význam rastie najmä v súvislosti s prelínaním rôznych kultúr v súčasnej globálnej spoločnosti a s potrebou poznať a rešpektovať tieto kultúry a zároveň poznať, rešpektovať a vedieť sa zastáť kultúry vlastnej.

Kľúčové slová: Hodnota. Hodnotový systém. Hodnotová orientácia. Hodnoty demokratického občianstva. Výchova k hodnotám. Multikultúrna výchova.

Úvod

Súčasná humanisticky orientovaná škola plní v spoločnosti i z hľadiska vývinu jedinca niekoľko dôležitých úloh. Jej prvoradou úlohou je nepochybne vzdelávať, avšak čoraz viac sa tiež zdôrazňuje jej úloha výchovná i formatívna, smerujúca k rozvíjaniu nielen kognitívnej, ale aj afektívnej stránky osobnosti, k rozvoju postojov, záujmov, hodnôt.

Hodnoty, hodnotový systém, hodnotová orientácia, vzťah hodnôt a výchovy

Hodnoty zohrávajú nezastupiteľnú formačnú úlohu v živote človeka, lebo svojím primárnym a dynamizujúcim zdrojom motivujú človeka, čo je dôležité najmä z hľadiska výchovy. Samotný pojem hodnota, ako uvádza Sedláček a Novotný (1948), je odvodený z gréckeho timé (cena, hodnota, odmena, pocta), alebo axón – os, axis – os, vertikála a latinského slova valor. Spočiatku sa používal na označenie výmeny materiálnych vecí, ich úžitkovej (ceny) hodnoty. Väčšina súčasných axiológov prisudzuje pojem hodnota všetkému, čo človeka uspokojuje, čo človek považuje za nutné, užitočné, o čo sa usiluje, čo si váži a oceňuje.

V dejinách filozofie pojem hodnota nie je definovaný jednotne. Celý rad axiológov od staroveku (sofisti, skeptici, Spinoza, Locke, pozitivisti) vychádza

zo zistenia, že hodnota nejakého predmetu je podmienená jednak objektívnymi kvalitami, jednak kvalitami hodnotiaceho subjektu, ale ani kvality objektu, ani kvality subjektu nie sú hodnotami. Podstata hodnoty netkvie v kvalite, ale vo vzťahu. Vzťahové poňatie hodnôt so zmyslom pre nezanedbateľnú súčinnosť subjektu a objektu v akte hodnotenia je svojou povahou dialektické. Hodnota je jav subjektívno-objektívny. Hodnoty nám ponúkajú rôzne javy vo vzťahu k ľudským potrebám, tendenciám, hodnoty človek objavuje, vytvára ich svojím životom tvárou v tvár skutočnosti. Každá potreba si hľadá objekt, cieľ, účel, ktorý ju uspokojí (Juhasová, 2010).

Pojem hodnota by sem mohli rozoberať z rozličných prístupov a hľadísk. Nás zaujíma predovšetkým poňatie pedagogické, podľa ktorého je hodnota subjektívne ocenenie alebo miera dôležitosti, ktorú jedinec pripisuje určitým veciam, javom, symbolom a iným cieľom. Hodnoty sú osvojované v procesoch socializácie (celoživotný proces, v priebehu ktorého si jedinec osvojuje špecificky ľudské formy správania a konania, jazyk, poznatky, hodnoty, kultúru a začleňuje sa tak do spoločnosti) a enkulturácie (proces, prostredníctvom ktorého si jedinec v priebehu svojho života osvojuje kultúru danej spoločnosti).

Ako uvádza Darák (2004), ľudské hodnoty pramenia v dimenziách, v ktorých si človek osvojuje svet. Veci, javy a okolnosti, ktoré pomáhajú človeku vyrovnávať sa s tlakom prírodnej determinácie a uspokojovať jeho vrodené biologické potreby človek oceňuje ako *prírodné hodnoty*. Nachádza ich vo svojom biologicko-prírodnom prostredí. K uspokojovaniu špecificky ľudských materiálnych i duchovných potrieb, ktoré vyplývajú z kultúrno-spoločenskej determinácie, človek využíva sústavu prebratých a osvojených *spoločensko-kultúrnych hodnôt materiálnej i duchovnej povahy*. V procese seberealizácie potom človek vytvára celý rad vlastných, *osobnostno-kultúrnych hodnôt*, čím naplňa zmysel vlastnej seberealizácie a zároveň prispieva k rozvoju spoločnosti i jej kultúry.

Hodnoty, ktoré človek uznáva a ktoré ho priťahujú, nepredstavujú ani konglomerát, ani náhodné zoskupenie, ale sú medzi sebou navzájom usporiadané tak, že predstavujú určitý poriadok, a preto hovoríme o hodnotovej hierarchii, resp. *hodnotovom systéme*. Tento systém má nielen konkrétny človek, ale aj skupina a spoločnosť. Individuálny hodnotový systém sa môže viac alebo menej blížiť k hodnotovému systému skupiny alebo spoločnosti, v ktorej človek žije. Približovanie alebo vzdďalovanie sa individuálneho hodnotového systému od spoločenského je meradlom sociálnej začlenenosti jedinca i meradlom psychickej vyváženosti a duševného zdravia. Hodnotový systém je výrazom vzťahu, podľa ktorého v poradí hodnôt je niečo prvé a niečo posledné, niečo na začiatku a niečo na konci. Nejestvuje však jediný princíp delenia, podľa ktorého sa hodnoty navzájom medzi sebou odstupňujú.

Vznik hodnôt a hodnotového systému a jeho pôsobenia je u každého normálneho človeka zložitý psychický proces, ktorý zvyčajne vyjadrujeme

pojmom **hodnotová orientácia**, ktorá pozostáva z latinského *oriens* – východ, ráno a *orientatio* – smerovanie na východ (http://sk.wikipedia.org/wiki/Hodnotová_orientácia). V našom poňatí hodnotovou orientáciou rozumieme spôsob, ako a prečo sa určité javy a predmety odrážajú u daného človeka ako hodnoty a hodnotové systémy a ako vzniknuté hodnoty a hodnotové systémy orientujú ľudské správanie určitým smerom. Aj preto pokladáme hodnotovú orientáciu za dôležitú zložku ľudskej osobnosti, pretože je podstatným činiteľom motivačnej sféry každého z nás. Združuje v sebe významné životné skúsenosti, ktoré človek nadobúda počas svojho života. Človek prežíva svoj život v ľudskej spoločnosti a táto spätosť spôsobuje, že človek má dojem, že sám rozhoduje pri utváraní vlastných životných hodnôt. V skutočnosti systém hodnôt závisí od hodnotového systému spoločnosti. Najväčší vplyv má výchovné pôsobenie.

Hodnotová orientácia v podstate odpovedá na dve otázky:

- ako sa človek orientuje pri vzniku hodnotového systému (vyplýva to z tvrdenia, prečo u človeka vzniká práve taký systém);
- ako vzniknutý hodnotový systém ďalej orientuje ľudské správanie a do akej miery ovplyvňuje výchovu človeka v spoločnosti (Grác, 1979)

Ďalším hľadiskom hodnotovej orientácie, ktorá sa v súvislosti s daným hodnotovým systémom uplatňuje, je jej vertikálna štruktúrovanosť. Spravidla po odhalení obsahového okruhu človek zisťuje, ktoré hodnoty v jeho systéme sú dominantné, ktoré závažnejšie a ktoré menej závažné, ide tu o interhodnotovú analýzu. Nezanedbateľným činiteľom hodnotovej orientácie človeka v jeho systéme hodnôt je aj intrahodnotová analýza, ktorej úlohou je odhaliť, ako intenzívne človek prežíva, uznáva alebo si žiada určitú hodnotu.

Hodnoty a hodnotový systém človeka je ovplyvňovaný mnohými faktormi. Rodina je prvým prostredím, v ktorom sa formujú hodnoty človeka (Krajčová, Pasternáková, 2009). Výsledky výskumov poukazujú na jej dominantný vplyv na formovanie a utváranie osobnosti, a tým i jej hodnôt. Výchova v akomkoľvek ponímaní sa chápe tiež ako pokus o ovplyvnenie, resp. usmernenie hodnotového sveta jednotlivca, v súlade s výchovnými cieľmi. Pedagogický proces vytvára tak pre pedagóga široký priestor pre výchovu k hodnotám. Klauner a kol. (1981, In Langmeier, 2007) rozdeľujú výchovu do troch významových koncepcií:

1. Normatívne vymedzenie výchovy – výchovou sa rozumie také konanie vychovávateľa, ktorým pôsobí na vychovávaného so zámerom dosiahnuť určitý pozitívny cieľ vo vývoji jeho osobnosti.
2. Preskriptívne poňatie výchovy – určené morálkou spoločnosti a užšieho spoločenstva ako rodina, škola.
3. Deskriptívne poňatie výchovy – skúmajú sa všetky postupy, ktoré vychovávatelia používajú, či už vedú k žiaducim, či nežiaducim výsledkom.

Z hľadiska výchovného pôsobenia je dôležité poznamenať, ako to uvádza Klčovanská (2001), že vytváranie hodnotovej orientácie každý z nás

uskutočňuje v trichotomickej rovine: na základe intelektuálneho úsudku (intelektuálna aktivita pri výbere hodnôt), emocionálnych preferencií (emocionálne zaangažovanie sa) a existenciálneho prežívania (skúsenosť).

Vo vzťahu k hodnotám a jednotlivým druhom hodnôt vymedzených z hľadiska vyššie spomínaných dimenzií utvárania človeka je ďalej pre výchovu z hľadiska naplňania jej humanizačného zmyslu možné vymedziť tri základné funkcie, ktoré spočívajú:

1. V kultivácii a transformácii prirodzenosti dieťaťa, jeho vitálnych potrieb, hodnôt a väzieb so svetom prírody. Pôvodne biologické reakcie spája s hodnotovým konaním, ktoré prenáša vitálne potreby do roviny kultúrno-spoločenského súžitia.
2. V sprostredkovaní kultúrnych hodnôt, tradícií, poznatkov a skúseností, nevyhnutných pre úspešné začlenenie a prispôbenie sa jedinca podmienkam danej spoločnosti.
3. V rozvoji osobnosti ako neopakovateľnej individuality, ktorá je schopná vytvárať vlastné hodnoty v procese seberealizácie (podľa: Darák, 2004, s. 41)

Vzťah hodnôt a výchovy výstižne charakterizuje Blížkovský (1992), ktorý uvádza, že výchova z overených hodnôt vychádza, hodnotami sa uskutočňuje, k hodnotám smeruje, je nimi napĺňaná a sama ich naplňa. Hodnoty sa tak stávajú východiskom, cieľom i prostriedkom výchovy.

V našom príspevku hovoríme o hodnotách ako o cieľových kategóriách výchovy a vzdelávania. Špecificky sa zameriavame na hodnoty, ktorých význam rastie v súvislosti s charakterom súčasnej spoločnosti, o hodnotách demokratického občianstva.

Hodnoty demokratického občianstva

Hodnoty demokratického občianstva patria do skupiny civilizačných, mravných hodnôt. V súvislosti s touto skupinou hodnôt je dôležité ozrejmiť samotný pojem demokracia, na ktorý sa dané hodnoty viažu.

Demokracia (<http://sk.wikipedia.org/wiki/Demokracia>) pochádza z gréckeho slova δημοκρατία (kracia), čo v preklade znamená vláda ľudu a z gréckeho slova δημοσ (demos), čo v preklade značí ľud v spojení s κρατειν (kratein), čo je vládnuť. Tento pojem môžeme analyzovať takto:

- demokracia je formou politického zriadenia, v ktorej je zdrojom všetkej moci ľud. Vo všeobecnej forme demokracie sa menšina v rámci daných politických organizačných štruktúr podriaďuje rozhodnutiam väčšiny a táto väčšina je zároveň zaviazaná k rešpektovaniu neodoberateľných práv menšiny. V dnešnej dobe je demokracia všeobecne považovaná za „najmenej zlý“ (Churchill) model vlády,

- demokracia je forma historicky politického zriadenia v starovekom Grécku vo väčšine jeho mestských štátoch, najmä v Aténach v 6. – 4. storočí pre našim letopočtom,
- demokracia v širšom slova zmysle označuje aj súbor názorov a postojov jednotlivca k okolitému svetu.

Podľa Lobkowicza (In Pol, Rabušicová, Novotný, 2006) môžeme rozlíšiť rôzne významy podstatného mena demokracia a prídavného mena demokratický:

- spôsob vlády, ktorý buď existuje, alebo neexistuje, my nemôžeme hovoriť o tom, či je demokracia demokratickejšia alebo nedemokratickejšia,
- spôsob chovania, usporiadania (demokratických) vzťahov, ktoré sa týkajú nielen štátov a foriem vlád, ale aj prejavovanie týchto vzťahov v iných inštitúciách,
- cnosť, ktorá má čo robiť so spravodlivosťou.

Všeobecne sa konštatuje, že pôvod modernej demokracie vidíme v tom, že sa začína presadzovať vo všetkých formách ľudskej spoločnosti, preto aj z tohto hľadiska sa začali na školách zaoberať demokraciou a vnášať ju do jej priestoru, či už prostredníctvom konkrétnych predmetov alebo vzťahov. Škola sa takto humanizuje a v rámci tejto humanizácie prezentuje hodnoty demokracie a to prostredníctvom výchovy k národným hodnotám, snaží sa tak vychovať jedinca, ktorý bude prospešný pre demokratickú spoločnosť. Demokracia v sebe ukrýva hodnoty, ku ktorým by mal spieť každý jedinec, ako je: *participácia* – účasť na rozhodovaní, *spravodlivosť* – vyjadruje vzťah medzi skutkami a javmi z hľadiska rozdelenia pomeru dobra a zla medzi ľuďmi; pojem spravodlivosti sa týka vzťahu medzi skutkom a odplatou za nejaký čin, medzi zásluhami a odmenami, medzi právami a povinnosťami, *rovnosť* – odstránenie akejkoľvek diskriminácie, *spoločné rozhodovanie*, *tímová práca*, *spolupráca*, *zodpovednosť* – charakterizuje vzťah jednotlivca k spoločnosti z hľadiska toho, ako uskutočňuje určité morálne požiadavky, ktoré sú mu kladené; problém zodpovednosti je v konečnom dôsledku otázkou reálnej mravnej slobody človeka, ktorá sa v plnej miere uskutočňuje len na základe harmonického rozvoja osobnosti človeka, teda ide tu o jeho celostný rozvoj osobnosti, *čestnosť*, *vzájomný rešpekt*, *voľbu výberu*, *deľbu právomocí*, či posilňovanie rol rôznych ľudí a ich skupín, *svedomie* – schopnosť človeka uskutočňovať morálnu sebakontrolu, samostatne formulovať morálne povinnosti pre seba, vyžadovať ich dodržiavanie a robiť sebahodnotenie svojich činov, *povinnosť* – predstavuje nevyhnutnosť, ktorá je vyjadrená v morálnych požiadavkách v takej forme, v akej ony vystupujú pred určitým konkrétnym človekom, *dôstojnosť* – vyjadruje predstavu o hodnote každého človeka ako mravnej osobnosti a aj kategórie etiky, ktorá vyjadruje špecifický morálny vzťah človeka k sebe samému a vzťah spoločnosti k nemu, v ktorom sa uznáva hodnota osobnosti človeka; prostredníctvom uvedomenia si svojej vlastnej dôstojnosti dochádza k sebauvedomeniu a sebakontrolu osobnosti, na ktorej sa zakladá náročnosť

človeka k sebe samému. K hodnotám demokratického občianstva ďalej patria hodnoty *ľudských práv, porozumenia a rešpektu, tolerance, sociálnej spravodlivosti* a pod., hodnoty ako *láska k rodnej krajine, k národu, ale aj k občanom iných národností žijúcich na území danej krajiny, občianska angažovanosť, úcta k rodine, medzinárodné porozumenie a solidarita*.

Ako sme už spomínali, rozvíjanie týchto hodnôt je v súčasnosti neoddeliteľnou súčasťou výchovy a vzdelávania. Pri ich kreovaní dôležitú úlohu zohráva nielen rodina, ale aj škola. Práve škola disponuje rôznymi prostriedkami rozvíjania hodnôt demokratického občianstva. Má a mala by aj využívať rozličné možnosti pre vytvorenie demokratického kurikula. Ide o typ kurikula, ktorý vytvára podmienky pre sebarealizáciu a rozvíjanie hodnôt, ktoré človeku uľahčia život v spoločnosti, pretože ho naučia rešpektovať jej princípy a pravidlá.

Multikultúrna výchova v kurikule školy

Myšlienka učenia demokratickému občianstvu je založená na veľkom množstve inovatívnych prístupov. Tieto prístupy sa zameriavajú na: ľudské práva, posilňovanie sociálnej súdržnosti podporovaním mieru a nenásilia, občianskej zodpovednosti, podporovanie kultúrneho pluralizmu a tolerance k odlišnostiam, otázky globálnej vzájomnej závislosti a pod. Tieto prístupy je možné nájsť v povinných i nepovinných učebných predmetoch, niektoré prenikajú vzdelávacími procesmi kros-kultúrne a iné sa realizujú mimo školu. Aj keď sa lišia v zameraní a spôsobe realizácie, ich dlhodobé ciele sú rovnaké, t.j. podpora zodpovednosti za udržateľnú demokraciu založenú na univerzálnych ľudských hodnotách.

V súčasnosti sa najmä v súvislosti s procesmi globalizácie zdôrazňuje ako súčasť výchovy k demokratickým hodnotám výchova multikultúrna. Má nezastupiteľné miesto v kurikulumoch slovenských škôl.

Samotný pojem **multikultúrna výchova** je v Pedagogickom slovníku (1998) ponímaný ako vyjadrenie snahy prostredníctvom vzdelávacích programov vytvárať spôsobilosť ľudí chápať a rešpektovať iné kultúry než len svoju vlastnú. Podľa Mistrika (2000) označuje výchovu k medzikultúrnemu porozumeniu. Je to výchova, ktorá podporuje kultúrnu pluralitu a mierové spolunažívanie v tejto pluralite. Podľa autora pomáha chápať kultúru vlastného spoločenstva a utvrdiť sa v nej, pomáha oslobodiť sa od vlastných kultúrnych obmedzení a vybavuje kompetenciami, ktoré im umožnia utvárať a spravovať občianske spoločenstvo pracujúce pre spoločné dobro. Průcha (2002) hovorí o multikultúrnej výchove a chápe ju jednak ako proces, prostredníctvom ktorého si jedinci vytvárajú predpoklady na pozitívne vnímanie a hodnotenie odlišných kultúr a učia sa regulovať svoje správanie k príslušníkom iných kultúr, jednak ako

konkrétny vzdelávací program, ktorý v programoch vyučovania zabezpečuje také vzdelávacie prostredia, ktoré sú prispôsobené jazykovým, kultúrnym potrebám žiakov z rôznych minorít (jazykových, rasových, náboženských a iných).

Pri vymedzení multikultúrnej výchovy by sme mali vychádzať predovšetkým zo Štátneho vzdelávacieho programu. Podľa dokumentu je „multikultúrna výchova zaradená do obsahu vzdelávania s ohľadom na slovenské kultúrne prostredie, kde po stáročia spolunažívali príslušníci rôzneho etnického, národného, náboženského a kultúrneho pôvodu. Tradičná kultúrna rozmanitosť sa pritom v súčasnosti ešte prehĺbuje vďaka viacerým trendom, ktoré sa často zastrešujú pojmom globalizácia. Jedným z týchto trendov, ktorý výrazne zvyšuje rozmanitosť kultúr na Slovensku, je migrácia príslušníkov vzdialenejších a doposiaľ nepoznaných kultúr a subkultúr. Multikultúrnosť slovenskej spoločnosti však nikdy neznamenala len pokojné spolunažívanie rôznych skupín obyvateľov, ale vždy bola a dodnes je poznačená aj predsudkami a stereotypmi, ktoré sa prejavujú v rôznych podobách neznášanlivosti, rasizmu, či xenofóbie”. (<http://www.statpedu.sk/sk/Statny-vzdelavaci-program/Statny-vzdelavaci-program-pre-2-stupen-zakladnych-skol-ISCED-2/Vzdelavacie-oblasti-a-prierezove-temy/Prierezove-temy/Multikulturna-vychova.alej>).

Ako uvádza Kominarec a Kominarecová (2005), školské prostredie predstavuje široký priestor pre multikultúrnú výchovu, čo je dané okrem osobnosti učiteľa aj obsahom vyučovania a obsahom vyučovacích predmetov. Multikultúrnú výchovu možno prirodzene začleniť do humanitných a spoločenskovedných predmetov. Prvky multikultúrnej výchovy však možno v obsahovej a metodickej rovine či s pomocou vhodných príkladov rozvíjať aj v prírodovedných predmetoch či pri výučbe materinského a cudzích jazykov. Ako prierezová téma má nadpredmetový charakter, školy si však môžu vyčleniť aj samostatný predmet zameraný práve na túto obsahovú oblasť edukácie. Ako uvádza Dúbravová (2006) priestor pre rozvíjanie cieľov multikultúrnej výchovy poskytuje množstvo výchovných predmetov, ako je výtvarná výchova, hudobná výchova, ale aj telesná výchova. Ďalej sú to spoločenskovedné predmety ako dejepis, zemepis, literatúra, cudzie jazyky cez témy zamerané na poznávanie vlastnej kultúry i iných kultúr. Dokonca aj učitelia matematiky, fyziky, chémie pripravujú slovné úlohy tak, že obsahovo korešpondujú s multikultúrnou výchovou.

Podľa Mistrika (2000) je multikultúrna výchova výchovou hodnotovou, ktorá okrem vzdelávania chce zasahovať do hodnotových orientácií vychovávaných, a tak formuje ich postoje a empatické schopnosti. Multikultúrnou výchovou rozvíjame všetky stránky osobnosti žiaka, formujeme ňou aj tzv. kľúčové kompetencie osobnosti, ktoré sú ako ciele výchovy a vzdelávania zadefinované aj v zákone o výchove a vzdelávaní (školský zákon). Multikultúrnou výchovou sa podieľame predovšetkým na rozvíjaní takých kompetencií ako sú: sociálne a občianske kompetencie, kultúrne kompetencie, schopnosť riešiť problémy,

posilňovať úctu k svojej kultúre, pripravovať sa na zodpovedný život v slobodnej spoločnosti, v smere porozumenia a znášanlivosti, rozvíjať priateľstvá medzi národmi, národnostnými a etnickými skupinami.

Cieľom prierezovej témy multikultúrna výchova je „výchovné a vzdelávacie pôsobenie zamerané na rozvoj poznania rozličných tradičných aj nových kultúr a subkultúr, akceptáciu kultúrnej rozmanitosti ako spoločenskej reality a rozvoj tolerance, rešpektu a prosociálneho správania a konania vo vzťahu ku kultúrnej odlišnosti. Edukačná činnosť je zameraná na to, aby škola a školské vzdelávanie fungovali ako spravodlivé systémy, kde majú všetci žiaci rovnakú príležitosť rozvíjať svoj potenciál. Žiaci spoznávajú svoju kultúru aj iné kultúry, históriu, zvyky a tradície ich predstaviteľov, rešpektujú tieto kultúry ako rovnocenné a dokážu s ich príslušníkmi konštruktívne komunikovať a spolupracovať”. (<http://www.statpedu.sk/sk/Statny-vzdelavaci-program/Statny-vzdelavaci-program-pre-2-stupen-zakladnych-skol-ISCED-2/Vzdelavacie-oblasti-a-prierezove-temy/Prierezove-temy/Multikulturna-vychova.alej>).

Podľa Manniovej (2005) sa prostredníctvom multikultúrnej výchovy žiaci naučia: spoznávať kultúrnu diferenciáciu, včleniť rôznorodé kultúry a spoločensvá do svetovej histórie, budú lepšie chápať vzájomnú komunikáciu a dynamiku kultúr, ľahšie nadviažu dialóg s inými kultúrami a vstúpia do dialógu s inými kultúrami, naučia sa lepšie chápať vzťahy vlastnej kultúry s inými kultúrami, ich prepojenie a ovplyvňovanie, výhody či obmedzenia vlastnej kultúry a iných kultúr, naučia sa rozvíjať toleranciu a empatiu voči iným kultúram, ale aj spolupracovať s nimi, či poskytnúť im starostlivosť, naučia sa schopnosti prekonávať bariéry medzi ľuďmi a žiť s nimi v optimálnej integrácii. Je zrejmé, a na tomto mieste to znova pripomíname, že ciele multikultúrnej výchovy sa týkajú všetkých rovín osobnosti. Ako uvádza Mistřík (2000) výsledky procesu multikultúrnej výchovy je možné pozorovať v kognitívnych a afektívnych zručnostiach a tiež v zručnostiach ovplyvňujúcich správanie.

Všeobecné ciele multikultúrnej výchovy prehľadne vymedzuje Dúbravová (2006, s. 17):

- poznávať rôzne etnické a kultúrne skupiny, ktoré žijú na Slovensku a v Európe (aj v širšom svete, podľa záujmu žiakov);
- rozumieť a charakterizovať základné pojmy multikulturalizmu – kultúra, kultúrna pluralita, etnikum, národnosť, identita, diskriminácia, xenofóbia, rasizmus, extrémizmus;
- poznávať dokumenty v oblasti ľudských práv a ďalšie, ktoré legislatívne zakotvujú práva a slobody etnických skupín na Slovensku a v EÚ, vedieť, čo je majorita a minorita a mať informácie o postavení menšín na Slovensku;
- poznať zákonné možnosti, ako vyjadriť vlastný názor v oblasti multikulturalizmu;
- poznať symboly národnej identity, poznať zásady ich používania a význam používania symbolov rôznych sociokultúrnych skupín;

- schopnosť rozpoznávať prejavy a dopady rasovej neznášanlivosti a poznať možnosti prevencie vzniku xenofóbie, extrémizmu;
- rozpoznávať a tolerovať odlišnosti iných etnických, náboženských a sociálnych skupín;
- poznať viaceré príčiny (sociálne, politické, ekonomické, historické) imigrácie, orientovať sa v tom, kto je azylant, utečenec;
- vedieť, ktoré inštitúcie a organizácie možno žiadať o pomoc pri riešení problémov multikultúrneho charakteru a poznať organizácie na podporu multikulturality – UNICEF, Amnesty International a ďalšie.

V oblasti zručností a postojov zdôrazňuje schopnosti:

- komunikovať a žiť s príslušníkmi iných sociokultúrnych skupín, vedieť o svojich právach, rešpektovať práva iných (pozitívna asertivita);
- chápať, že všetci ľudia majú právo spoločne žiť a spolupracovať;
- uvedomovať si a vedieť prejsť vlastnú identitu (kto som), vedieť o vlastnom kultúrnom zázemí (odkiaľ prichádzam);
- ovplyvňovať hodnotový systém s dosahom aj na zmeny správania žiakov, tým, že ich učí, ako ovplyvňujú predsudky a stereotypy vzťahy majority a minorít aj k cudzincom (Dúbravová, 2006, s. 17).

Pre podmienky slovenských škôl spracovala Hurajtová (2009, s. 8) pracovný materiál k prierezovým témam (návrh učebných osnov), kde vymedzuje obsahový aj cieľový štandard aj pre prierezovú oblasť Multikultúrna výchova. Do obsahového štandardu zaradila autorka nasledovné obsahové oblasti:

1) Kultúrna diferenciácia (vnímať jedinečnosť každého človeka a jeho individuálne zvláštnosti, vnímať človeka ako nedeliteľnú jednotu telesnej a duchovnej stránky, ale i ako súčasť etnika, spoznávať vlastné kultúrne zakotvenie, rešpektovať zvláštnosti rôznych etník/zvlášť cudzincov alebo príslušníkov etník žijúcich v mieste školy/, rozpoznávať problémy sociokultúrnych rozdielov v Slovenskej republike a v Európe).

2) Ľudské vzťahy (uvedomovať si právo všetkých ľudí žiť spoločne a podieľať sa na spolupráci, udržiavať tolerantné vzťahy a rozvíjať spoluprácu s inými ľuďmi, bez ohľadu na ich kultúrnu, sociálnu, náboženskú, záujmovú alebo generačnú príslušnosť, vzťahy medzi kultúrami /objavovať vzájomné obohacovanie rôznych kultúr, ale i konfliktov vyplývajúcich z ich rozdielnosti/, konfrontovať predsudky a živé stereotypy majority /príčiny a dôsledky diskriminácie/, objavovať a osvojovať si dôležitosť integrácie jedinca v rodinných, vrstovníckych a profesijných vzťahoch, uplatňovať princípy slušného správania /základné morálne normy/, chápať význam kvality vzťahov na harmonický rozvoj osobnosti, prakticky si osvojovať toleranciu, empatiu, vedieť sa vžiť do role druhého človeka, prejavovať ľudskú solidaritu, osobne prispievať k zapojeniu spolužiakov z odlišného kultúrneho prostredia do kolektívu triedy).

3) Etnický pôvod (oceniť a akceptovať rovnocennosť všetkých etnických skupín a kultúr, odlišnosť ľudí a ich vzájomnú rovnosť, analyzovať postavenie národnostných menšín, osvojiť si základné informácie o rôznych etnických a kultúrnych skupinách žijúcich v slovenskej a európskej spoločnosti, spoznávať rôzne spôsoby života, odlišné myslenie a vnímanie sveta, rozpoznávať dôvody vzniku rasovej neznášanlivosti).

4) Multikulturalita (spoznávať multikulturalitu dnešného sveta a jej predpokladaný vývoj v budúcnosti, vnímať a ohodnotiť multikulturalitu ako prostriedok vzájomného obohacovania, spoznávať špecifické rysy jazykov a ich rovnocennosť, učiť sa načúvať druhým, komunikovať s príslušníkmi odlišných sociokultúrnych skupín, vytvárať si otvorený a ústretový postoj k odlišnostiam, chápať význam využívania cudzieho jazyka ako nástroja dorozumenia a celoživotného vzdelávania sa).

5) Princíp sociálneho zmieru a solidarity (osvojovať si postoj zodpovednosti a vnímať potrebu aktívneho prispievania jednotlivca k odstráneniu predsudkov voči etnickým skupinám, osvojiť si postoj nekonfliktnosti v multikultúrnej spoločnosti, osvojiť si zručnosti aktívneho podieľania sa /podľa svojich možností/ na pretváraní spoločnosti, zohľadňovať potreby minoritných skupín, konfrontovať otázku ľudských práv so základnými dokumentmi a s ich praktickým uplatňovaním v spoločnosti) (Hurajtová, 2009, s. 9–10).

Výkonový štandard podľa autorky tvorí:

1. V oblasti vedomostí, zručností a schopností žiak sa učí:

- osvojiť si znalosti o rôznych etnických a kultúrnych skupinách žijúcich v slovenskej a európskej spoločnosti,
- rozvíjať zručnosti orientovania sa v pluralitnej spoločnosti a využívať interkultúrne kontakty k vzájomnému obohateniu seba i druhých,
- komunikovať a žiť v skupine s príslušníkmi odlišných sociokultúrnych skupín, uplatňovať svoje práva a rešpektovať práva druhých, chápať a tolerovať odlišné záujmy, názory i schopnosti druhých,
- prijímať druhého ako jedinca s rovnakými právami, uvedomovať si, že všetky etnické skupiny a kultúry sú rovnocenné a žiadna nie je nadradená inej,
- rozvíjať schopnosť spoznávať a tolerovať odlišnosti iných národnostných, etnických, náboženských, sociálnych skupín a spolupracovať s príslušníkmi odlišných sociokultúrnych skupín,
- rozvíjať schopnosti rozpoznávať prejavy rasovej neznášanlivosti a napomáhať prevencii vzniku xenofóbie,
- uvedomovať si možné dopady svojich verbálnych i neverbálnych prejavov a pripravenosť niesť zodpovednosť za svoje správanie,
- osvojovať si znalosť niektorých základných pojmov multikultúrnej terminológie: kultúra, etnikum, identita, diskriminácia, xenofóbia, rasizmus, národnosť, netolerancia...,

2. V oblasti postojov a hodnôt žiak sa učí:

- prostredníctvom informácií vytvárať postoje a rešpekt k odlišným sociokultúrnym skupinám, reflektovať zázemie príslušníkov ostatných sociokultúrnych skupín a uznávať ich,
- uvedomovať si vlastnú identitu, byť sám sebou, reflektovať vlastné sociokultúrne zázemie,
- stimulovať, ovplyvňovať a korigovať svoje správanie a svoj hodnotový systém, učiť sa vnímať odlišnosti ako príležitosti k obohateniu, nie ako zdroj konfliktu,
- uvedomovať si nezlučiteľnosť rasovej /náboženskej alebo inej/ intolerancie s princípmi života v demokratickej spoločnosti,
- angažovať sa pri potieraní prejavov intolerance, xenofóbie, diskriminácie, rasizmu,
- vnímať seba ako občana, ktorý sa aktívne spolupodieľa na utváraní vzťahu spoločnosti k minoritným skupinám (Hurajtová, 2009, s. 8–9).

Ak v procese multikultúrnej výchovy máme sledovať formovanie osobnosti vo všetkých troch v pedagogike vymedzovaných rovinách, potom je veľmi dôležitá aj otázka voľby stratégií, ktorými stanovené ciele dosahujeme pri rešpektovaní didaktických zásad multikultúrnej výchovy. *Zásady a postupy multikultúrnej výchovy* vymedzuje Dúbravová (2006, s. 25) nasledovne:

1. Výučba musí podporovať rozvoj žiaka komplexne, vo všetkých oblastiach (zásada komplexného rozvoja osobnosti žiaka).

2. Učenie má rozvíjať individuálne predpoklady žiaka (zásada primeranosti a individuálneho prístupu).

3. Predkladané teórie, poznatky prepojiť s praxou, so životom a ukázať na možnosť ich aplikácie, učiť sa činnosťou (zásada prepojenia teórie s praxou).

4. Výučba poskytuje nielen overené, vedecké poznatky, ale má podporovať u žiakov hľadanie a objavovanie „nových“ poznatkov vo všetkých oblastiach (zásada vedeckosti).

5. Vysvetliť žiakom, čo sa učia, aj k čomu ich učenie smeruje. Informovať žiakov o možnosti dosiahnuť ciele v určitej kvalite a informovať ich o dosiahnutých výsledkoch. Poskytnúť podnety na samostatnú aj skupinovú prácu. Myslieť na to, čo žiakov motivuje a aktivizuje (zásada uvedomelosti a aktivity).

6. Podnety na učenie poskytovať tak, aby boli zapojené všetky zmysly a myseľ žiaka mala čo „spracúvať“ (zásada názornosti).

7. Poskytovať poznatky a rozvíjať životné zručnosti aj upevňovať hodnotové postoje je optimálne tak, že v určitej logickej postupnosti rozvíjame, rozširujeme, dopĺňujeme a upevňujeme (zásada sústavnosti).

8. Zabezpečiť socializáciu žiakov v zmysle rešpektu medzi pohlaviami, sociálnymi skupinami a rozličnými kultúrami (zásada kultúrneho kontextu).

9. Stávať na vedomostiach a predchádzajúcich zručnostiach a postojoch žiakov, neustále to zisťovať a nadväzovať na ne pri konštruovaní alebo

rekonštruovaní žiakových poznatkov, zručností a postojov (zásada predchádzajúcich spôsobilostí).

10. Rozmanitosť učebných štýlov žiakov a úroveň osvojeného poznania a schopností spolu s rešpektom k podnetom pre všetky zmysly a pre deti z rôznych kultúr, prispôbiť výučbu ich potrebám (zásada rozmanitosti) (Dúbravová, 2006, s. 25).

I pri výbere *metód* je potrebné mať na pamäti celostný rozvoj osobnosti. V tomto smere ako najefektívnejšie uvádza Mistrik (2000) tieto metódy multikultúrnej výchovy:

- skúsenostné učenie – žiaci a študenti touto metódou na základe vlastnej zisťujú, čo znamená pochopiť inú kultúru, ako sa dá vcítiť do inej kultúry, ako prebieha kultúrna výmena, ako vzťahy kultúr vplývajú na pocity človeka,
- kooperatívne učenie – je to metóda prostredníctvom, ktorej sa žiaci aktívne zapájajú do skupinovej práce a získavajú tak zručnosti pre spoluprácu. Študenti sa učia chápať a rešpektovať odlišnosti i sa podľa nich správať,
- metóda riešenie konfliktov – napomáhajú im procesy kooperatívneho učenia sa, pri prezentovaní ale aj riešení konfliktov študenti lepšie spoznávajú stanoviská aj postoje druhých, hľadajú korene týchto postojov a rôznorodosť záujmov, hľadajú kompromisy a spoločné riešenia.

Metódy ako kooperatívne učenie a metódy riešenia konfliktov by sa mali zakladať na prezentovaní kultúrnych artefaktov a aby budovanie spolupráce prebiehalo v prítomnosti rôznych kultúr. V multikultúrnej výchove efektívne pôsobia tiež individuálne projektové práce, práca v teréne či exkurzie, tvorba prípadových štúdií, portfólia. Dôležitú úlohu plnia študijné pobyty v zahraničí, diskusie, moderné médiá (najmä internet).

Kominarec, Kominarecová (2005) uvádza tiež tieto metódy multikultúrnej výchovy:

Z hľadiska štruktúry osobnosti:

- metóda objasňovania,
- metóda presvedčovania,
- metóda príkladovania,
- metóda cvičenia,
- metóda zhodnocovania.

Metódy z hľadiska zdroja podnetov:

- prednášky,
- písomné materiály,
- počítačové programy, filmy,
- metódy problémového učenia a metóda inscenačnej hry,
- metódy prípadových štúdií,
- multikultúrne cvičenia.

Podľa fáz vyučovacieho procesu prehľadným spôsobom delí metódy multikultúrnej výchovy Dúbravová (2006, s. 27):

Motivačné metódy/aktivity – čítanie príbehu, vlastná skúsenosť – rozprávania, hudba, metafory, text pesničky, hádanky, kvíz, pozorovanie správania – videofilm, kreslenie, asociácie.

Expozičné metódy (viažu sa na fázu výkladu učiva) – vysvetľovanie, prednáška, rozprávania, diskusia, stretnutie s odborníkom, metóda otázok a odpovedí, heuristická, problémová výskumná metóda, metódy zážitkového učenia, napríklad hry (situačné, rolové, tvorivé), dramatizácie, párové, skupinové interview, nedokončené vety.

Fixačné – dramatizácia, hry, riešenia prípadových štúdií, samostatná práca – projekty, kvízy, otázky a odpovede medzi žiakmi v triede, krížovky.

Diagnosticke – testy, kvízy, otázky, odpovede, súťaž, vyplnenie pracovných listov, rolové hry, praktické cvičenia, simulácie, kreslenie obrázkov, schém, učenie sa získavať informácie k téme, zapisovať si štruktúru výkladu, zostavovať otázky do interview a pod.

Aplikačné – písanie – esej, denník, akčný plán, domáce zadanie, vypracovanie projektu, hry so scenárom, návrh na postup riešenia, vypracovanie zadania, napísanie textu básne, piesne, vyhľadávanie v literatúre, praktické činnosti.

Výhodou aplikácie uvedených metód vo vyučovaní je, že je nimi možné rozvíjať nielen nami popisovanú oblasť multikultúrnej výchovy, ale zároveň realizovať aj ďalšie ciele späté s rozvíjaním kľúčových kompetencií osobnosti i aplikáciou prierezových tém do vyučovania bežných vyučovacích predmetov.

Záver

Výchova je a stále bude dôležitým procesom formovania hodnôt jedinca. Formovania hodnôt, ktoré budú žiaduce z hľadiska potrieb jeho samotného ako individuality, ale aj z hľadiska potrieb súčasnej spoločnosti. Vo výchove plní, alebo mala by plniť, prvoradú úlohu rodina. Je však nepochybné, že aj úlohou školy ako výchovno-vzdelávacej inštitúcie je formovať nielen kognitívnu, ale aj afektívnu a konatívnu zložku osobnosti. V súčasnej dobe sa veľmi zdôrazňuje práve tento formatívny vplyv školy, dôraz sa kladie na hodnotovú výchovu, ktorá by mala byť neoddeliteľnou súčasťou vzdelávacieho procesu. V našej práci sme sa zamerali na oblasť výchovy k hodnotám demokratického občianstva, špecificky na oblasť rozvíjania hodnôt, ktoré sú dôležité pre človeka dnešnej globálnej spoločnosti. Tá si vyžaduje a kladie dôraz na schopnosť rešpektovať a tolerovať ľudí odlišnej národnosti, etnika, sociálnej či náboženskej príslušnosti, schopnosť rešpektovať vo všeobecnosti inakosť a zároveň poznať, byť hrdý a vedieť si zastat' svoju odlišnosť, vyplývajúcu z kultúrnych tradícií. V súlade s týmito potrebami sa v súčasnej slovenskej škole mimoriadne zdôrazňuje rozvoj občianskych kompetencií ako cieľových

kategórií výchovy a vzdelávania, ako aj potreba uplatnenia multikultúrnej výchovy ako obsahovej zložky školskej edukácie, ktorá smeruje k rozvíjaniu hodnôt demokratického občianstva. V príspevku definujeme o ktoré hodnoty konkrétne ide, ako sa premietajú do cieľov, obsahu i procesu multikultúrnej výchovy v škole. Zdôrazňujeme, že práve prostredníctvom procesuálnej zložky vyučovania je možné realizovať aktuálne ciele multikultúrnej výchovy, ciele, ktoré vyplývajú z potrieb súčasnej spoločnosti a súčasného jedinca. Domnievame sa, že nie je potrebné preťažovať žiakov množstvom nových predmetov zavádzaných do kurikula školy ako povinne voliteľné predmety, ale je potrebné hľadať cesty, možnosti, ako v rámci existujúcich predmetov formovať osobnosť žiaka nielen po stránke kognitívnej, ale aj afektívnej a konatívnej, a to v súlade s cieľmi stanovenými v školskom zákone a podrobnejšie v štátnom vzdelávacom programe pre jednotlivé stupne škôl.

Bibliografia

- Blížkovský. 1991. *Systémová pedagogika*. Ostrava: Amosium servis, 1992.
- Darák M. 2004. *Antropologicko-axiologický model výchovy*. In Darák M. a kol. *Kapitoly z teórie výchovy*. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied PU, 2004. ISBN 80-8068-225-0.
- Dúbravová V. 2006. *Multikultúrna výchova*. [online]. [cit. 2012-02-02]. Dostupné na internete: <<http://www.multikulti.sk/dok/kapitola-1.pdf>>.
- Grác J. 1979. *Pohľady do psychológie hodnotovej orientácie mládeže*. Bratislava: SNP, 1979.
- Hodnotová orientácia. [online]. [cit. 2012-02-02]. Dostupné na internete: <http://sk.wikipedia.org/wiki/Hodnotová_orientácia>.
- Hurajtová. 2009. *Pracovný materiál k prierezovým témam (návrh učebných osnov)*. [online]. [cit. 2012-03-02]. Dostupné na internete: <www.kpkc.sk/data/rozne/down/Prierezove-temy_I..doc>.
- Juhásová M. 2011. *Vnímanie hodnôt demokratického občianstva u stredoškôľakov: magisterská práca*. Školiteľ: J. Ferencová. Prešov: Katedra pedagogiky, FHPV PU. 108 s, s. 24.
- Klčovanská E. *Hodnotová orientácia súčasnej mládeže a jej význam v pedagogickom procese*. [online]. [cit. 2011-1-21]. Dostupné na internete: <http://www.uski.sk/frm_2009/ran/2004/ran-2004-1-02.pdf> Pedagogický slovník. 1998.
- Kominarec I., Kominarec E. 2005. *Multikulturalita a edukácia*. Prešov: Prešovská univerzita 2005. ISBN 80-8068-380-8.
- Krajčová N., Pasternáková L. 2009. *Šťrély výchovy v rodine v kontexte s hodnotovou orientáciou detí*. Prešov: PU, 2009, s. 62.
- Manniová. 2005. *Multikultúrna výchova – nové poslanie školy*. In Prokop J., Rybičková M. (ed.). *Proměny pedagogiky*. Praha: Česká pedagogická společnost, 2005, s. 161–166. ISBN 80-7790-226-1.
- Mistrík E. 2000. *Multikultúrna výchova pre učiteľov*. Bratislava: Iris, 2000. 63 s. ISBN 80-8901-810-6.
- Mistrík E. (ed.). 2001. *Od kultúrnej tolerancie ku kultúrnej identite. Texty pre multikultúrnú výchovu*. Bratislava: Iris 2001.
- Multikultúrna výchova*. [online]. [cit. 2012-03-12]. Dostupné na internete: <<http://www.statpedu.sk/sk/Statny-vzdelavaci-program/Statny-vzdelavaci-program-pre-2-stupen-zakladnych-skol-SCED-2/Vzdelavacie-oblasti-a-prierezove-temy/Prierezove-temy/Multikulturna-vychova.alej>>.

- Pol M., Rabušcová M., Novotný P. 2006. *Demokracie ve škole*. Brno: Masarykova univerzita, 2006. ISBN 80-210-4210-9.
- Průcha J., Walterová E., Mareš J. 1998. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 1998. 327 s. ISBN 80-7178-252-1.
- Průcha J. 2001. *Multikulturní výchova. Teorie – praxe – výzkum*. Praha: ISV 2001.
- Průcha J. 2002. *Multikulturní výchova*. Praha: Portál 2002.
- Sedláček J., Novotný F. 1948. *Latinsko-Český slovník*. Praha: Česká grafická unie, 1948. ISBN 80-88778-60-3.